

University of Groningen

Medische zorg en een multiculturele samenleving

Rojer, R.A.

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2000

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Rojer, R. A. (2000). Medische zorg en een multiculturele samenleving. s.n.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Medische Zorg en een Multiculturele Samenleving

Dr. R.A. Rojer

Medische Zorg en een Multiculturele Samenleving

Rede

in verkorte vorm uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt
van hoogleraar in de Inleiding tot de Klinische Geneeskunde
aan de
Rijksuniversiteit Groningen
op dinsdag 22 februari 2000

door

Dr. R.A. Rojer

Groningen
2000

*Mijnheer de Rector Magnificus,
Dames en Heren Hoogleraren, Docenten en Staf aan deze
Universiteit,
Dames en Heren Studenten,
Familie en Vrienden,
en Allen die door Uw aanwezigheid van Uw belangstelling blijk
geeft.*

Medische Zorg in een Multiculturele Samenleving

Inleiding. Door oorzaken welke bekend mogen worden verondersteld, is in Nederland sinds de jaren zestig in toenemende mate sprake van een multiculturele samenleving. Onder multiculturaliteit verstaan wij de feitelijke etnisch-culturele verscheidenheid in de Nederlandse maatschappij. Momenteel is in Nederland een op de zes burgers (17% van de Nederlandse bevolking) van allochtone afkomst en 9,4% behoort tot de zogenaamde etnische minderheden¹. Volgens een voorzichtige schatting van het Centraal Bureau voor de Statistiek² zal in 2015 12 à 14% van de bevolking tot een etnische minderheid behoren (exclusief Oost-Europeanen en Zuid-Europeanen) tegen thans ongeveer 9% (inclusief Oost-Europeanen en Zuid-Europeanen). In Amsterdam is nu reeds 38%, in Rotterdam 31% en in Den Haag 30% niet-westers allochtoon, terwijl anno 2000 de meerderheid van de jongerenpopulatie in deze drie steden van allochtone afkomst is. Vanwege deze extreem hoge percentages raakt het probleem van de multiculturaliteit het hart van Nederland. Niettemin is een aanzienlijk deel van Nederland er nog niet aan toe om positief (creatief) om te gaan met multiculturaliteit.

Het standpunt van de rijksregering in Den Haag

De Nederlandse regering onderkent wel degelijk het belang van een goed integratiebeleid. Op verzoek van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties verschijnt er jaarlijks (sinds 1993) een rapportage waarin verslag gedaan wordt van de positie van de minderheden in Nederland, de factoren die daarop van invloed zijn en de effectiviteit van de (op grond van officiële adviezen uit het verleden) genomen maatregelen. Deze rapportages concentreren zich heel duidelijk op de kernterreinen waaraan de Nederlandse overheid ten aanzien van het integratiebeleid de grootste relevantie toekent. Dit zijn het

¹Centraal Bureau voor de Statistiek 1999, Veenman 1999, geciteerd in Rapportage Integratiebeleid Etnische Minderheden 1999, ISSN 0921-7371, Tweede Kamer, vergaderjaar 1999-2000, 26815, nrs 1-2. Onder allochtonen verstaat men alle personen die (uit niet-Nederlandse ouders) in het buitenland geboren zijn, dus bijvoorbeeld ook blanke Amerikanen. Anders dan in 1998, werd in 1999 voor het rapport de "ruime" definitie gehanteerd, hetgeen inhoudt dat men ook als allochtoon beschouwd wordt als slechts één van beide ouders in het buitenland geboren is.

²Ibidem blz.116

onderwijs en de arbeidsmarkt. Aan de gezondheidszorg wordt betrekkelijk weinig aandacht besteed: 10 van de 139 bladzijden van het in 1999 aan de Tweede Kamer uitgebrachte rapport Integratiebeleid gaan over medische zorg in de multiculturele maatschappij, en deze pagina's beperken zich hoofdzakelijk tot een opsomming van pogingen van overheidswege om de zorg toegankelijk te maken voor speciale groepen allochtonen zoals ouderen en gehandicapten. Toch worden ons gelukkig ook creatievere oplossingen in het vooruitzicht gesteld. Men doet een poging om programma's te bedenken welke zouden moeten leiden tot een effectievere vorm van transculturele communicatie tussen medicus en patiënt dan thans het geval is.

Het rapport stelt letterlijk³ dat multiculturalisatie van de gezondheidszorg (...) van groot belang is om een kwalitatief goede en toegankelijke zorg voor iedereen in Nederland te bevorderen. Het door VWS gevoerde stimuleringsbeleid van de afgelopen jaren leert, dat structurele implementatie op dit terrein een lang durend proces is dat steeds vraagt om nieuwe impulsen. Daarom heeft VWS de Raad voor Volksgezondheid en Zorg (RVZ) verzocht te adviseren over het toekomstig beleid ten aanzien van de gezondheidszorg voor etnische minderheden. De RVZ heeft hiertoe een projectplan "Multiculturalisatie van de zorg" opgesteld. De kern van het advies, dat begin 2000 verwacht wordt, richt zich op het vraagstuk hoe de Nederlandse gezondheidszorg beter in kan spelen op het feit dat steeds meer gebruikers/vragers van die zorg een andere etnische of culturele achtergrond hebben dan de Nederlandse. Dit met het doel om, zoals de Raad het formuleert:

- '-onnodige en ongewenste verschillen in het gebruik van gezondheidszorg zo goed mogelijk weg te werken;
- adequaat in te gaan op de verschillen in gezondheidsgedrag en beleving die cultureel bepaald zijn en
- de toegankelijkheid van de zorg voor culturele achterstandsgroepen zo goed mogelijk vorm te geven.'

³Ibidem blz 75

Het tweede van de door de RVZ geformuleerde drie doelen, namelijk de competentie van de medicus om adequaat in te gaan op cultureel bepaalde verschillen in gezondheidsgedrag en beleving, is anno 2000 de *raison d'être* van de Nederlands-Antilliaanse Stichting Klinisch Hoger Onderwijs (NASKHO). Haar oorspronkelijke doelstelling, zoals die in de oprichtingsstatuten geformuleerd staat, had een andere strekking, ofschoon het onderwijs in transculturele medische zorg in deze statuten impliciet wordt meegenomen⁴. De NASKHO is namelijk opgericht in 1967. In Nederland werd in die tijd de zorg in een multiculturele samenleving nog niet als een klemmend probleem ervaren⁵. De NASKHO kan als een unicum worden beschouwd. Zij is de *trait d'union* tussen een universiteit (de Rijksuniversiteit Groningen) en een regering (die van de Nederlandse Antillen). Vanaf 1967 concretiseert de NASKHO de affiliatie tussen het Academisch Ziekenhuis Groningen en het Sint Elisabeth Hospitaal op Curaçao. Tevens bewaakt zij de wetenschappelijke kwaliteit van deze formeel gereguleerde training van Nederlandse aanstaande artsen in een vreemde cultuur.

In een maatschappij zoals de Nederlandse, waar men naar wegen zoekt om het fenomeen van de multiculturaliteit leefbaar te maken, biedt de NASKHO, met name in de context van de medische zorg, een voor studiedoeleinden buitengewoon intrigerend model. Men dient zich namelijk te realiseren dat co-assistenten die de laatste fase van hun artsenopleiding op Curaçao willen volgen, bewust geopteerd hebben voor een omdraaiing van de rollen van autochtoon en allochtoon. Gedurende deze fase van hun opleiding weten co-assistenten dat zij nog niet geruggensteund worden door het prestige dat de volledig afgestudeerde medicus in de meeste landen krijgt. Later (na het behalen van hun artsenbul) verwerven ze vanzelf een hogere maatschappelijke status, maar daar kunnen ze zich als co-assistent nog niet op beroepen. En het is juist omdat zij zich als allochtone co-assistent zo kwetsbaar opstellen, dat zij na verloop van tijd een fijne neus krijgen om symbolen en tekens (in woord en gebaar) te kunnen signaleren

⁴Volgens haar oprichtingsstatuten (1967) heeft de NASKHO tot doel:

- a) het bevorderen van de mogelijkheid tot opleiding van doctorandi in de geneeskunde tot semi-arts en arts;
- b) het bevorderen van het houden van medisch-wetenschappelijke cursussen voor afgestudeerden in de Nederlandse Antillen (*postgraduate cursussen*);
- c) het bevorderen van en steunverlening aan wetenschappelijk werk op het gebied van de geneeskunde.

⁵Destijds had men wel veel gastarbeiders, maar algemeen werd aangenomen dat hun verblijf in Nederland slechts van tijdelijke aard zou zijn. Toch was men van meet af aan geïnteresseerd in het transcultureel aspect van de medische zorg. Voor mijn afstudeerscriptie voor het artsexamen maakte ik bij Prof. dr. G. J. Kloosterman (Wilhelmina Gasthuis, Amsterdam, 1968) een retrospectieve vergelijking tussen aantal en aard van partuscomplicaties bij Spaanse (gastarbeiders-)vrouwen en autochtone Nederlanders uit een vergelijkbaar socio-economisch milieu.

welke voor interculturele contacten essentieel zijn. De opleiding op Curaçao geeft hen een sleutel in handen waarmee ze, teruggekeerd in Nederland, gedragscodes van andere culturen (en dan niet alleen de Afro-Caribische) kunnen ontcijferen. Door hun opzettelijk gekozen allochtone status, terwijl ze weten dat ze op de Antillen niet tot een dominante cultuur behoren, is hun situatie wezenlijk anders dan die van co-assistenten in Nederland, waar Nederlandse studenten eveneens dagelijks in aanraking komen met allochtone patiënten.

Mijn presentatie gaat over multiculturaliteit. Multiculturaliteit is een complex begrip; het heeft talrijke facetten. Gedurende deze voordracht zult u dan ook geconfronteerd worden met een grote verscheidenheid van onderwerpen. De verhandeling gaat in op zowel anthropologische als medische aspecten van de multiculturaliteit, De migratie naar Amsterdam van joden en Zuidelijke Nederlanders in de zestiende en zeventiende eeuw komt *en passant* aan de orde. Ook neem ik u mee naar Afrika en naar Curaçao, met uitvoerige beschouwingen over ras, genetica en de slavenhandel. Mijns inziens was het belichten van al deze zeer diverse aspecten noodzakelijk om voldoende evenwicht en nuance te kunnen aanbrengen in het onderwerp.

Het definiëren van cultuur en de actuele context van de multiculturaliteit

Nederland is een klein land, maar met grote aspiraties. Graag wil het groot zijn in dingen waarin een klein land groot kan zijn. Van één ding is Nederland echt overtuigd, en dat is van zijn morele superioriteit, een product van zijn eeuwenoude calvinistische puritanisme. Op grond daarvan meent Nederland dat het geroepen is de wereld voor te houden wat er zoal juist is en wat onjuist. Het Vredespaleis in Den Haag had niet in elk willekeurig ander land gebouwd kunnen worden en het is mijns inziens ook nuttig en zinvol dat er sommige landen zijn waar de correctheid van het morele handelen hoog in het vaandel geschreven staat.

Gezien de reputatie die Nederland heeft op te houden, wegen regering en parlementariërs zorgvuldig de aspecten af van het ten aanzien van de grote stroom migranten te voeren beleid. Al meer dan drie decennia is Nederland de facto een immigratieland geworden. Te oordelen naar de talrijke restricties welke in de loop van de tijd aan deze immigratie zijn opgelegd, is het land niet echt ingenomen met deze rol van immigratieland die het noodgedwongen moet vervullen.

In Nederland heerst over migranten veel onzekerheid. Ten eerste over het toelatingsbeleid voor migranten, want ook internationale verdragsteksten en de Vreemdelingenwet blijken zelfs in theorie geen antwoord meer te kunnen geven op de vraag wie asielgerechtigd is. De huidige beleidspraktijk staat tussen twee vuren. Zij heeft tegelijk te reageren op zowel buitenlandse druk als binnenlands onbehagen. Niettemin kan het Nederlandse asielbeleid ruimhartig worden genoemd. Het voordeel van de twijfel komt overwegend bij de asielzoekers, terwijl het

publiekelijk bekend is dat het uitzettingsbeleid ten ene male ineffectief is⁶.

Ook over de integratie van allochtone culturen is er geen duidelijkheid. In de Nota Minderhedenbeleid van 1983 gold nog als basis dat gestreefd moest worden naar integratie met behoud van eigen identiteit, een constructie welke vage herinneringen oproept naar de oude Nederlandse verzuiling. Het onderwijs in eigen taal en cultuur (OETC) leidde echter tot marginalisatie, isolatie, ("minorisatie"), van minderheden. Sinds 1989 spreekt men van allochtonen, een verzamelbegrip voor mensen met een migratie-achtergrond. De veranderende terminologieën reflecteren de gewijzigde visies van de overheid. Men spreekt nu eerder van "integratiebeleid" dan van "minderhedenbeleid". Dit wijst op een kentering in het denken over de positie van migranten. Het belang van een goed geïntegreerde samenleving gaat blijkbaar boven het belang van afzonderlijke etnische en culturele groepen binnen de samenleving⁷.

Toch is men er nog niet. Erger nog, vaak weet men niet waar men het over heeft. Van Dijk en Schoenmakers⁸ merken op dat het juist de vaagheid is van begrippen als multiculturele samenleving en integratie, waardoor het zo aantrekkelijk wordt om ze als leidraad te gebruiken in Nederlandse overheidsrapporten. Men blijft eindeloos 'zigzaggen' tussen begrippen als behoud van de eigen cultuur en integratie, terwijl integratie nu eens synoniem is voor participatie, emancipatie, aanpassing of inpassing en dan weer gebruikt wordt als tegenhanger van "segregatie" of "assimilatie". "Integratie" wordt daardoor een vlag die vele ladingen moet dekken. Het ontbreken van eenduidige omschrijvingen leidt tot een Babylonische spraakverwarring. Wij kunnen er niet omheen: er is een dringende behoefte aan definities.

Definitie van cultuur

⁶Ibidem blz. 117

⁷Entzinger H. *Het voorportaal van Nederland*. In: Geuijen C. H.M. (red): Multiculturalisme. Utrecht, 1998

⁸Van Dijk R., Schoenmakers S. *Migrantenkultuur en psychische stoornis*. Psychologie en maatschappij, 24:349-376, 1983

Cultuur kan op velerlei manieren gedefinieerd worden. Om het samengaan (dus ook het conflicteren) tussen verschillende culturen te kunnen beschrijven, en ook de (daaraan nauw gelieerde) wereldwijd groeiende tendensen tot "globalisatie" (en haar tegenhanger, de "pluralisatie"), kan goed gebruik gemaakt worden van de door De Ruijter gegeven definitie⁹. Naar deze definitie is cultuur zowel model van de werkelijkheid als een model voor de werkelijkheid. Bij model van moet men zich voorstellen dat men een kaart of een beeld, een impliciete theorie, als model van de werkelijkheid in zijn hoofd heeft. Bij model voor denkt men aan een gebruiksaanwijzing voor die werkelijkheid, een handelingsrepertoire. Uit deze definitie wordt meteen duidelijk waarom het invoegen van multiculturaliteit in een samenleving een moeilijkheid creëert. Het probleem heeft te maken met de ruimte welke de ene groep aan de andere laat om de werkelijkheid volgens die andere visie te interpreteren. Om na te gaan in hoeverre sprake is van echte multiculturaliteit en niet alleen van passieve tolerantie of vreedzame coëxistentie, moet men kijken of de verschillende etnische groepen elkaar thuis opzoeken, bij elkaar over de vloer komen. Het toestaan van onderlinge huwelijken kan beschouwd worden als de definitieve lakmoestest.

Achter de facade van de multiculturele samenleving schuilen tal van beperkingen. Hoe gaat men om met rechtsstelsels die afkomstig zijn van divergerende beschavingen, waarvan de uitgangspunten niet alleen onderling verschillen, maar elkaar zelfs tegenspreken? Eén punt kan nooit ter discussie staan. Dat zijn de in de Nederlandse wet vastgelegde grondrechten. Zo zou vrouwenbesnijdenis in conflict treden met het fundamentele recht van de integriteit van het menselijke lichaam. Onvermijdelijk is er altijd één groep die in een of meerdere opzichten dominant is. De groep die bepaalt welk rechtsstelsel van kracht is en dus ook welk rechtsstelsel de grenzen stelt aan de multiculturaliteit, is de groep die beschikt over de politiek-economische macht. In Nederland is het daarom de autochtone groep welke het laatste woord heeft aangezien zij gerechtigd is om de fundamentele keuzes te maken.

⁹Lezing gehouden door prof. dr. A. de Ruijter in de aula van de Universiteit van de Nederlandse Antillen d.d. 13 januari 1999.

Cultuur is nauw gerelateerd met communicatie. Door de zich snel ontwikkelende informatie- en communicatietechnologie heeft het begrip multiculturaliteit nieuwe dimensies gekregen. Dit zou misschien wel eens het meest opvallende kenmerk kunnen blijken van het tijdsgewricht waarin wij leven. De eerste van die dimensies is de globalisering (mondialisering): de toenemende incorporatie van mensen in wereldwijde interdependentie-netwerken. Waar afstanden sneller en gemakkelijker worden overbrugd, gaan mensen hun relaties steeds meer ruimtelijk spreiden¹⁰. De intensiteit en frequentie van communicatie over grote afstanden nemen toe, die over korte afstanden in vergelijking daarmee af. Gevolg is enerzijds een tendens van culturele homogenisering of standaardisering op mondiaal niveau, anderzijds (als tegenhanger op lokaal niveau) een neiging tot heterogenisering of pluralisering binnen een gegeven gebied, bijvoorbeeld een staat¹¹. Naar een citaat van Wilterdink¹²: 'Ruimtelijke nabijheid wordt minder bepalend voor de sociale interactie en daarmee voor de ontwikkeling van culturele overeenkomsten. Daartegenover worden culturele verschillen minder door ruimtelijke afstand bepaald. De kansen nemen toe dat mensengroepen van verschillende culturen in een bepaald gebied door elkaar leven, elk voor zich verbonden met groepen buiten dat gebied. Er is dan sprake van een groeiende culturele verscheidenheid binnen een territoriaal gedefinieerde samenleving. Specifieker: de nationale samenleving met een dominante eenheidscultuur maakt steeds meer plaats voor een cultureel gefragmenteerde en tegelijk met grotere verbanden vervlochten post-nationale samenleving'.

In dit tijdsgewricht hebben wij simultaan te maken met twee tegengestelde, elkaar oproepende tendensen. Enerzijds is een verbreding van identiteiten gaande (mondialisering, internationalisering, Mac Donaldisering), terwijl anderzijds de nadruk gelegd wordt op de eigen identiteit (in negatieve zin balkanisering genoemd). In deze context dient dan ook paragraaf 1.2 van de Rapportage Integratiebeleid Etnische Minderheden 1999 gelezen te worden: 'Er zijn enkele betekenisvolle ontwikkelingen die mede hun invloed (zullen) doen gelden op de multiculturaliteit en de positie van minderheden in de komende eeuw. Te denken is aan de invloed van de voortschrijdende individualisering, de informatie- en communicatietechnologie, het ontstaan van zogeheten transnationale identiteiten en het zogeheten "diaspora"-denken, de toenemende consumentensoevereiniteit, de hogere eisen van (sociale en culturele) competenties en de verzakelijking en commercialisering van de sociale zekerheid.'

¹⁰De Pater B. *Eenwording en Verbrokkeling*. Assen, 1995

¹¹De Swaan A. *De sociologische studie van de transnationale samenleving*. In: Heilbron J. & Wilterdink N. (red): *Mondialisering. De wording van de wereldsamenleving*. Groningen, 1995

¹²Wilterdink N. *Mondialisering, migratie en multiculturaliteit*. In: Geuijen C.H.M. (red): *Multiculturalisme*. Utrecht, 1998

Multiculturaliteit als bereikbaar doel

Bij het leggen van interculturele contacten moet men beginnen met te signaleren wat nu precies de overeenkomsten en verschillen zijn tussen de divergerende culturen. De overeenkomsten vormen dan geen moeilijkheid. Men gebruikt ze als uitgangspunten voor het eerste interculturele contact. De volgende fase, het omgaan met verschillen, is heel wat problematischer, want ze vereist een wederzijds respect en een onderlinge openheid. Zonder schroom moet men kunnen aangeven welke de specifieke ergernissen zijn. Het bespreekbaar maken van irritaties is niet mogelijk zonder flexibiliteit. Het is de wederzijdse starheid die maakt dat multiculturaliteit een probleem wordt. Men moet in staat zijn om creatief om te gaan met verschillen. Ze moeten waardevol benut, onderling gecoördineerd en goed op elkaar worden afgestemd.

In de Verenigde Staten wordt in bedrijven en organisaties dankbaar gebruik gemaakt van het *management-of-diversity*-concept van Thomas Roosevelt¹³. De kern daarvan is dat de optredende verschillen niet geüniformeerd moeten worden in één nieuwe cultuur (of in de oude bestaande cultuur). Daarentegen moet er een cultuur ontstaan in de alledaagse interactie tussen culturen, op basis van overeenkomst en verschil. Uit de interactie tussen de individuen komen gedeelde sociale en mentale ervaringen voort; de sociale omgang met elkaar maakt het mogelijk dat individuen, die op basis van hun culturele achtergrond verschillende betekenissen geven aan dezelfde situatie, elkaar begrijpen. De ontstane cultuur is principieel heterogeen van aard. Verschillen kunnen getolereerd of zelfs productief aangewend worden omdat door de gedeelde sociale en mentale ervaringen sprake is van voldoende cohesie¹⁴.

¹³Roosevelt Th. R. *Managing diversity*. In: Anne Frank Stichting, De multiculturele organisatie en het belang van intercultureel management. Deventer, 1993

¹⁴Verweel P. *De multiculturele organisatie*. In: Geuijen C.H.M. (red): Multiculturalisme. Utrecht, 1998

Het *management-of-diversity*-programma van Roosevelt is gericht op het reguleren van onwennigheden die, ook bij goedwillende mensen, optreden bij interculturele contacten. Een gedeeld gevoel voor humor bij beide partijen blijkt dan een kleefstof met uitermate sterke cohesieve eigenschappen te zijn. Dat is althans gebleken op Curaçao, dat overigens door de hierboven aangehaalde Verweel genoemd wordt als een van de weinige voorbeelden op mondiaal niveau van landen waar bewust gewerkt wordt aan een stijl van management welke recht doet aan het multiculturele karakter van de organisatie. Een Nederlands schoonmaakbedrijf dat veel allochtonen in dienst heeft, voldoet op grond daarvan niet zonder meer aan de criteria van Roosevelt. Hetzelfde geldt voor voetbalelftallen waar allochtonen meespelen. De gouden sieraden van Winston Bogarde worden vanuit ideeën over mannelijke identiteit in de dominante samenleving als proletarig en onmannelijk beschouwd, terwijl ze vanuit Afro-Surinaamse opvattingen over identiteit een aanduiding zijn dat Bogarde de principes van zijn allochtone cultuur (waarbij het "ik" een element is dat versiering behoeft) in ere houdt. Sieraden zijn er niet alleen voor vrouwen, ook voor mannen¹⁵. De gouden sieraden worden door zijn autochtone meespelers, ofschoon afgekeurd, stilzwijgend getolereerd. Pas als hij op het voetbalveld met zijn autochtone tegenspelers ruzie krijgt, slingeren ze hem raciale scheldwoorden naar het hoofd.

Toch is het *management-of-diversity*-concept (in een andere vorm, maar wezenlijk gelijk) al in menig Nederlands bedrijf doorgevoerd. De autochtone samenleving is namelijk niet echt homogeen. Er zijn belangrijke verschillen qua sociaal-culturele achtergrond, qua opleiding, qua leeftijd en qua sekse. Mensen uit oude families, in het bezit van een cultureel kapitaal dat eeuwenlang is opgespaard, zitten naast opgeklommen arbeiderskinderen aan de directietafel. Niettemin wordt het als volkomen normaal beschouwd dat men van deze overeenkomsten en verschillen een vruchtbaar gebruik maakt. Om een dreigende staking af te wenden, neemt men zijn toevlucht tot een directielid met een arbeidersachtergrond die uitstekend weet hoe hij met beroepsspecifieke gevoeligheden moet omgaan. Anderzijds aarzelt men niet om, teneinde zo goed mogelijk voor de dag te komen bij een prestige-gevoelig gesprek, het sjieke paradepaard, het directielid met de adellijke titel, van stal te halen. Dat het zinvol is om mensen met een verschillende opleiding te laten samenwerken, wordt algemeen aanvaard. De multidisciplinaire aanpak van klinische problemen is daarvan een sprekend voorbeeld. Minder bekend is dat autochtone Nederlanders bij het uitstippelen van hun beleid (misschien niet geheel bewust) evenzeer belang hechten aan de sociaal-culturele achtergronden van hun collega's, zoals uit het hierboven genoemde voorbeeld blijken kan. De analogie met het optimaal benutten van etnisch bepaalde culturele verschillen wordt dan snel duidelijk. Met de nodige reserve zou men bij taakverdelingen rekening kunnen houden met gangbare (positieve) stereotypen: bijvoorbeeld degelijkheid en stiptheid bij autochtone Nederlanders en exuberante hartelijkheid bij Creoolse Surinamers. Natuurlijk mag dit niet blindelings

¹⁵Wekker G. *Gender, identiteitsvorming en multiculturalisme*. In: Geuijen C.H.M. (red): *Multiculturalisme*. Utrecht, 1998

gebeuren, want stereotypen gelden voor groepen, niet voor individuen, en voorts berusten ze lang niet altijd op ware feiten.

Het delen van sociale en mentale ervaringen is, zoals boven reeds is aangegeven, pas mogelijk indien er sprake is van voldoende cohesie. De cohesie fungeert als motivatie om irritaties, waarmee interculturele contacten gepaard gaan, te tolereren tenzij deze irritaties primaire beschavingselementen ondermijnen (zie onder). Aan de cohesie onderscheidt men twee dimensies: een empirisch-technische (het coördineren van verschillen in plaats van deze op te heffen terwille van een uniform model) en een sociale dimensie (de solidariteit, de lotsverbondenheid). Om met multiculturaliteit te kunnen beginnen is het vooral de sociale cohesie welke wordt vereist. Helaas staat deze onder druk ten gevolge van de criminaliteit welke onder allochtonen toeneemt. Het aanpakken van de criminaliteit onder allochtonen is een essentiële voorwaarde waaraan voldaan moet worden alvorens men een aanzet kan geven tot een multiculturele samenleving. In het algemeen staat de sociale cohesie bloot aan erosie wanneer bepaalde principes van iedere beschaving geschonden worden, zoals het recht op privacy (bijvoorbeeld door lawaaierige muziek) of het recht om niet met aanstootgevend of opdringerig gedrag geconfronteerd te hoeven worden indien men dat niet wenst. De allochtoon dient de positieve verworvenheden van (ook) de westerse beschaving te erkennen en te respecteren. Zolang dat niet gebeurt, is er geen dialoog, dus ook geen interactie mogelijk.

De Curaçaose multiculturaliteit

Curaçao heeft zich van oudsher bevonden op een snijpunt van sterke en bovendien significant diverse culturen. De Afrikaanse, de Joods-Sephardische, de Noord-West-Europese en de Latijns-Amerikaanse waren tot het begin van de twintigste eeuw de belangrijkste. In de loop van de laatste eeuw zijn daar de Libanezen, de Chinezen en (in verband met de komst van de Koninklijke Shell die in vijftig jaar tijd zorgde voor een verviervoudiging van het oorspronkelijke inwonersaantal¹⁶) de gastarbeiders uit de voormalige Britse kolonies, Suriname, Venezuela en Madeira bijgekomen. Geen van deze culturen is op enig moment in alle opzichten dominant geweest. Ook in de oude Curaçaose samenleving hebben de Afro-Caribiërs het altijd in numeriek opzicht van de rest gewonnen. De Joodse families hadden op financieel-economisch gebied het overwicht, terwijl de bestuurlijke functies tot halverwege de twintigste eeuw hoofdzakelijk in handen waren van protestantse Nederlanders of hun nazaten.

¹⁶Tussen 1917 en 1960 groeide de Curaçaose bevolking van circa 30.000 naar circa 120.000. Hartog J. *Curaçao, van kolonie tot autonomie*, Deel II (na 1816), Aruba, 1961. De in 1917 gekomen Koninklijke Shell had namelijk grote aantallen gastarbeiders nodig. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd Curaçao de grootste wereldhaven, aangezien de benzinebevoorrading van het geallieerde leger in belangrijke mate vanuit Curaçao plaatsvond. De uit Maracaibo gehaalde olie werd op Curaçao geraffineerd en vervolgens op tankers overgeladen.

Ook wereldwijd gezien, biedt Curaçao (zoals boven reeds is aangegeven) een uniek voorbeeld van een cultureel plurale maatschappij. Niet zonder verbazing kunnen wij constateren dat Curaçao erin geslaagd is om, door de eeuwen heen, profijt te trekken uit de talrijke verschillen en overeenkomsten welke karakteristiek zijn voor de verscheidene culturen die er worden aangetroffen. Deze verschillen en overeenkomsten worden productief aangewend, met een rijk gedifferentieerde eigen cultuur als gevolg. Omstandigheden welke bijdroegen tot het creëren van een klimaat dat gunstig was voor de vorming van een multiculturele samenleving, waren:

a) twee van de prominentste groepen op Curaçao, namelijk de Joodse groep en de (uit Frankrijk, eventueel via Nederland of Zwitserland gevluchte) groep protestantse hugenoten¹⁷, hadden in het verleden zelf een lijdensweg moeten afleggen op basis van hun (religieus-) culturele verscheidenheid. Een dergelijke ervaring kweekt begrip voor groepen met een alternatieve visie op de werkelijkheid;

b) de kleinschaligheid van vóór 1917 (de komst van de Koninklijke Shell), waardoor interetnische bloedverwantschappen veelvuldig voorkwamen;

c) het gevoel voor humor bij de Curaçaoënaar, waardoor gedrag dat door andere etnische groepen als deviant ervaren wordt, eerder met hilariteit dan met morele verontwaardiging tegemoet getreden wordt en tenslotte

¹⁷Protestantse hugenotenfamilies op Curaçao waren (met vermelding van het jaar van aankomst op Curaçao): Rojer (1736), de Lannoy (1737), Beaujon (1753), de Haseth (1753), Lauffer (1774), Debrot (1793), Perret Gentil (1799). Vrijwel (zo niet) al deze namen hebben een hugenotenachtergrond. De families hebben zich, al of niet direct via Nederland of Zwitserland, in de achttiende eeuw op Curaçao gevestigd. De laatstgenoemde drie families waren afkomstig uit Zwitserland; alle andere kwamen oorspronkelijk uit Frankrijk. De jaartallen zijn ontleend aan Krafft A.J.C. *Historie en oude families van de Nederlandse Antillen: het Antilliaanse patriciaat*, Den Haag, 1951. De informatie over de familie Rojer (een naam die aanvankelijk op zijn Frans werd uitgesproken) is te vinden in de notulen van de Koloniale Raad bij gelegenheid van de behandeling van de (deficiënte) begroting in 1870.

d) het feit dat men vroeger, op een geïsoleerd eiland, geheel aan elkaar was overgeleverd. Tegenwoordig is dat niet meer in die mate het geval. Door de snelle transportmogelijkheden en de moderne informatie- en communicatietechnologie voelt men zich veel minder geïsoleerd dan dat vroeger het geval is geweest¹⁸. Globalisatie hoeft overigens niet te conflicteren met lokalisering. Het is deze laatste, de tegenhanger van globalisering, welke van belang is voor de specifiek Curaçaose multiculturaliteit¹⁹

Een historische vergelijking van de Curaçaose situatie met een in Nederland geëffectueerd, geslaagd te noemen multiculturalisatie-proces.

¹⁸Aan het begin van de jaren dertig van de twintigste eeuw studeerde een tante van mij in Nederland. Toen bestonden nog geen vliegtuigverbindingen met Curaçao. Een brief van haar was minimaal drie weken onderweg, hetgeen impliceerde dat zij op zijn minst zes weken wachten moest op antwoord.

¹⁹Globalisering richt zich op een bredere identiteit terwijl lokalisering een smallere identiteit benadrukt. Eigenlijk zouden deze twee ogenschijnlijk tegenstrijdige processen "in fase", synchroon, moeten verlopen. Het mechanisme waardoor globalisatie lokalisering oproept en de manier waarop wij met deze dubbele identiteiten moeten omgaan, zijn ons echter nog niet duidelijk. Het verdwijnen van het ijzeren gordijn in 1989 (symptomatisch voor een globaliseringstendens) werd op de voet gevolgd door het verschijnsel dat tal van mini-staatjes (waar we vroeger nooit van hadden gehoord) hun onafhankelijkheid opeisten, (lokalisering of "balkanisering"). Het vervagen van traditioneel gerespecteerde landsgrenzen heeft ertoe geleid dat wij zeer recent hebben meegemaakt dat buitenlandse legers vanwege "humanitaire" motieven meenden te mogen ingrijpen in binnenlandse, interetnische conflicten en wel zonder het betreffende land de oorlog te willen verklaren. In Kosovo had Joegoslavië zich scherp uitgesproken tegen de buitenlandse militaire interventie, terwijl de actie in Oost-Timor evenmin de facto door Indonesië was goedgekeurd. Blijkbaar zijn wij op dit moment van mening dat de bredere identiteit (het respecteren van het humanitaire belang) de nationale grenzen (de smallere identiteit) overstijgt. Dit zijn totaal nieuwe ontwikkelingen in de vaart der volkeren.

Binnen Europa heeft Nederland eeuwenlang gegolden als een tolerant land. De Joods-Sephardische families, waarvan er zich een aanzienlijk aantal uiteindelijk op Curaçao heeft gevestigd, waren uit Spanje en Portugal naar Nederland gevlucht, waar ze vanaf 1619 openlijk hun geloof konden belijden. Ook waren tijdens de Tachtigjarige Oorlog talloze rijke protestantse kooplieden uit de zuidelijke provincies gevlucht naar de toen nog katholieke noordelijke Nederlanden. De noordelijke steden zagen deze migranten graag komen omdat ze hen goed konden gebruiken en men stimuleerde de migratie met belastingvoordelen. Maar weldra waren blijkbaar toch de grenzen van de Nederlandse tolerantie bereikt: men vond dat die rijke, Franssprekende zuiderlingen met hun kapsones, satijnen mantels en met kant afgezette kragen eigenlijk maar opgeblazen figuren waren. Men beschouwde hen als opgewonden, onbetrouwbare heethoofden die overal herrie schopten²⁰. Na enige decennia verdwenen deze stereotypen en men kan daaruit concluderen dat de betrokken groepen in de oorspronkelijke bevolking waren opgegaan. Toch is het zeer wel mogelijk dat deze Frans sprekende Zuid-Nederlandse en Joodse migranten een belangrijk aandeel hebben gehad in het tot bloei brengen van de sappige en bloemrijke, typisch Amsterdamse humor welke men in die vorm nergens anders in Nederland aantreft. De naam Jordaan stamt waarschijnlijk van het Franse *jardin*. Daarmee is deze integratie een fraai voorbeeld van multiculturalisatie volgens het boven beschreven concept van Thomas Roosevelt.

Concrete bewijzen van multiculturaliteit op Curaçao

Er zijn er twee: de taal (het Papiaments) en de Curaçaose muziek²¹. De taal heeft zich vanaf het begin van de slavenhandel kunnen ontwikkelen. Het is aan de West-Afrikaanse kust

²⁰Hagendoorn L. *Stereotypen en etnische minderheden in Nederland*. In Geuijen C.H.M. (red): Multiculturalisme. Utrecht, 1998

²¹De anthropoloog Dr.P.Verweel noemt de bewuste *management-of-diversity*-stijl van beleidsvoering in verscheidene Curaçaose bedrijven en organisaties ook als een voorbeeld van Curaçaose multiculturaliteit. Verweel P., *De multiculturele organisatie*. In: Geuijen C.H.M. (red): Multiculturaliteit, Utrecht, 1998

ontstaan als lingua franca tussen de slaven en de (meestal Portugese) slavenhandelaren²². Het heeft dus een belangrijke Afro-Portugese kern²³, maar het bevat ook menig woord van andere origine. De grammatica is eenvoudig, (geen vervoegingen, geen verbuigingen), maar niettemin beschikt het over een respectabel vocabulaire²⁴. Al eeuwenlang wordt het Papiaments op Curaçao door alle etnische groepen gesproken, zowel de Afro-Caribische, de Joodse als de oorspronkelijk uit Noord- en West-Europa afkomstige groep. Het werd niet alleen gebruikt voor communicatie tussen de verscheidene groepen, maar het is ook altijd de omgangstaal geweest binnen de groepen afzonderlijk en tussen familieleden onderling²⁵. De Groningse co-assistenten leren het snel spreken.

²²Portugezen zijn vanaf het prilste begin, maar (in tegenstelling tot de doorgaans aangehangen visie) ook nog tot en met de tweede helft van de negentiende eeuw actief gebleven in de slavenhandel. Brazilië was in 1903 het laatste land in Latijns-Amerika waar de slavernij werd afgeschaft. Het Papiamentse woord *makamba*, thans nog altijd de gebruikelijke benaming van Europese Nederlanders op de Antillen (naast het vriendelijker *Hulandes*) ontstond aan de West-Afrikaanse kust waar de slavenhandel plaatsvond. Daar had het woord *makamba* de betekenis van "vriend". De Afrikaanse koningen, die de slaven te koop aanboden, beschouwden de slavendrijvers van de West-Indische Compagnie als hun vrienden, want ze boden een betere prijs dan de Portugezen.

²³Pater Sandoval, een linguïstisch geïnteresseerde Spaanse missionaris, heeft in de zestiende eeuw te San Tomé (aan de West-Afrikaanse kust) hetzelfde Afro-Portugees opgetekend dat hij in Cartagena, een Caribische havenstad, (thans gelegen in de republiek Colombia), tussen de slaven hoorde spreken.

²⁴Het Papiamentse vocabulaire bestaat feitelijk uit bijna 100.000 woorden. Ter vergelijking: de Grote Nederlandse Van Dale heeft 230.000 woorden, terwijl het Woordenboek der Nederlandse Taal circa 400.000 woorden bevat. Daarmee is het Woordenboek der Nederlandse Taal het grootste woordenboek ter wereld, in vergelijking met welke taal dan ook. De omvang van het Papiamentse vocabulaire zou men kunnen vergelijken met de ééndelige ("kleine") Van Dale. (Persoonlijke mededeling van Sidney M. Joubert).

²⁵Door de globalisatietendens is dat snel bezig te veranderen. Tal van Curaçaoenaars geven er tegenwoordig de voorkeur aan om thuis Nederlands of Engels te spreken met hun kinderen. Dit doen ze om hun kinderen, met name tijdens het middelbaar en het voortgezet onderwijs, de taalbarrière te besparen. Bovendien is er in het kielzog van de révolte van 30 mei 1969 sprake geweest van een overwaardering van het eigene, en dan met name van de Afrikaanse culturele erfenis. In zekere zin kan dit gezien worden als een logische reactie op de onderwaardering van Afrikaanse cultuurelementen waarvan in het verleden sprake was geweest. Niettemin heeft de desastreuze "*di-nos-e-ta*" (het is van "ons")-formule geleid tot het al te gemakkelijk accepteren van eigen tekortkomingen, -de zelfkritiek verdween-, terwijl de "*di-nos-e-ta*"-gedachte op scholen een verwaarlozing van de kennis van de Nederlandse taal tot gevolg had.

Begin 2000 gaat onder het aegis van prof. dr. D. Post een acculturatiecursus in Groningen van start voor studenten die hun co-assistentenstages op Curaçao willen volgen. Een cursus Papiaments vormt daarvan een integraal onderdeel. Het hebben van een gemeenschappelijke taal, die ook nog specifiek ontstaan is teneinde de communicatie tussen de diverse etnische groepen mogelijk te maken, heeft de Curaçaose multiculturaliteit een enorme voorsprong gegeven. In een taal liggen impliciet de meeste visies op de werkelijkheid besloten. Het fenomeen van het Papiaments als universele taal in een voormalige slavenkolonie is hoogst uniek. In de voormalige Britse kolonies in het Caribisch gebied bijvoorbeeld werd het Negerengels ("*Pidgin English*") niet door de elite overgenomen.

De Curaçaose muziek

Boven is aangegeven wat de essentie is van multiculturaliteit: het bewust coördineren en benutten van overeenkomsten en verschillen tussen de culturen, waarbij het aanwezig zijn van voldoende sociale cohesie een absolute voorwaarde is. Nu zullen we zien dat dit op twee manieren kan worden geconcretiseerd, namelijk volgens het "creolisatie-model" en/of volgens het "diversificatie-model". Beide modellen worden in de Curaçaose muziek aangewend.

De term "creoliseren" (of "hybridiseren") heeft in de anthropologie een specifieke betekenis. Men mag het vooral niet gelijkstellen met "beïnvloeding door Creolen of door de Creoolse cultuur"²⁶. Creoliseren betekent dat men elementen van andere culturen overneemt, maar niet passief; men gaat er creatief mee om en combineert ze met elementen van een verschillende cultuur tot iets dat wezenlijk nieuw is^{27 28}. De vroege jazz is hiervan

²⁶Het woord creool heeft, naargelang het land waar het gebruikt wordt, verschillende betekenissen. In Latijns-Amerikaanse (Spaans of Portugees sprekende) landen wordt creool gebruikt voor lieden die niet in Europa geboren zijn, maar wel voor het grootste deel van Europese voorouders afstammen. De klemtoon ligt op het feit dat men niet in Europa geboren is. In de voormalige Franse kolonies in Noord-Amerika (bijvoorbeeld Louisiana) betekende de term in de negentiende eeuw niet alleen dat men (geheel of gedeeltelijk) van Franse voorouders afstamde, maar de term werd ook gebruikt voor in Frankrijk geboren migranten. De klemtoon lag op het Franse cultuurelement. Onder Surinamers wordt creool gebruikt voor de groep met Afrikaanse voorouders, ongeacht de graad van bijmenging met andere ethnische groeperingen. In de Surinaamse gemeenschap worden met creool juist de Afrikaanse somatische en/of culturele karakteristieken bedoeld. Het anthropologische begrip "creoliseren" heeft met dit alles totaal niets te maken.

²⁷Nederveen Pieterse J. *Globalization as hybridization*. In: Featherstone M. et al (red). *Global modernities*. London, 1995

²⁸Uitstekende beschrijvingen van de wijze waarop de creolisatie in de cultuur van de Nederlandse Antillen geëffectueerd wordt, vindt men in Römer R.A. *Een volk op weg*. Zutphen, 1979, en Römer R.A. *De Curaçaose Samenleving*. Curaçao, 1998.

een duidelijk en algemeen bekend voorbeeld: het ritme is een fusie van Europese marsritmen en Afrikaanse ritmische patronen. Zowel voor de melodie als de harmonie geldt, dat Europese en Afrikaanse elementen (op een wijze waarbij de samenstellende elementen niet meer afzonderlijk te onderscheiden zijn) samenvloeien tot een gloednieuwe, naadloze synthese. Bluesmotieven, ontsprongen aan de Afrikaanse slavencultuur van de Verenigde Staten, en harmonisch-melodische wendingen van typisch Oost-Europese snit, in Noord-Amerika geïmporteerd door immigranten uit Oost-Europese landen aan het begin van de twintigste eeuw²⁹, voegen zich samen tot een ondeelbaar geheel. Een analytische dissectie van het geheel in de afzonderlijke, samenstellende elementen is onmogelijk.

In het diversificatiemodel behouden de bijdragen uit de te combineren, divergerende culturen hun typische karakter. Ze worden naast elkaar uitgestald, *gejuxtaponeerd*, terwijl niettemin de oorsprong van de samenstellende elementen steeds duidelijk herkenbaar moet blijven. Het diversificatiemodel leent zich wél voor analytische dissectie. Sterker nog, de bekoring van dit model is niets meer of minder dan juist de analytische dissectie.

Dat men in Nederland, in eenzelfde straat, kan kiezen tussen een Chinees, een Italiaans of een Grieks restaurant, is een voorbeeld van diversificatie. Nooit tevoren heeft men de keuze gehad tussen zoveel verschillende menu's. Dit culinaire voorbeeld toont de charme en tegelijk de winst van een multiculturele samenleving.

²⁹Rojer R.A. *Ontwikkelingen in de klassieke muziek en de jazz. Reflecties over een turbulente eeuw*. In: Coomans H.E. & Coomans-Eustatia M. (red): *Veranderend Curaçao*. Bloemendaal, 1999

De Curaçaose wals is een voorbeeld van creolisatie, analoog aan de bovengenoemde jazz³⁰. De Caribische *danza* daarentegen belichaamt het diversificatiemodel. Het bestaat uit twee of drie delen, elk met een cultureel totaal verschillende, niettemin als zodanig duidelijk herkenbare origine. Het eerste deel, op Curaçao *chaîne* genaamd, is afkomstig uit het zestiende-eeuwse Engeland waar het *country dance* heette. In Frankrijk werd het overgenomen (en de naam verbasterd tot) *contredanse*, de vorm waarin de dans haar intrede deed in de toendertijd Franse kolonie Saint Domingue (het tegenwoordige Haïti). Tijdens de slavenopstand in Saint-Domingue aan het begin van de negentiende eeuw vluchtten de Franse kolonisten met tal van slaven die geen prijs stelden op een door onontwikkelde slaven gevoerd bewind, naar de dichtbij gelegen Cubaanse provincie Oriente. Bij de vlucht vonden ze het van het grootste belang om behalve hun instrumenten ook de *contredanse* mee te nemen. In Cuba ontstond daarop voor het eerst de typisch Caribische *danza*, toen er een tweede deel, in gepassioneerde Spaans-Caribische stijl aan toe werd gevoegd³¹. Aldus werd de *danza* het schoolvoorbeeld van een diversificatiemodel. Het eerste deel, de *chaîne*, is zowel qua ritme als melodie van zeventiende-eeuwse Engels-Franse stijl. Het tweede deel is Spaans-Caribisch en het derde deel (en dat geldt uitsluitend voor de Curaçaose *danza*³²) is Afro-Caribisch. Elk van de gedeelten staat op zich, maar toch harmoniëren de drie tot een evenwichtig geheel.

Race, reason and rubbish

Het raciale vraagstuk speelt (al of niet uitgesproken) een determinerende rol in discussies over multiculturaliteit. Valt het concept ras op wetenschappelijk verantwoorde wijze biologisch te onderbouwen? Is het waar dat het ene ras superieur is ten

³⁰Rojer R.A. *De Curaçaose Muziek*. De Gids 153, 7/8: 638-646, 1990

³¹De eerste Caribische *danza* werd opgetekend in 1804, te Havanna in Cuba. De *danza* stamt dus niet uit Puerto-Rico, zoals tot nu toe algemeen werd aangenomen. Wel is de *danza* op Puerto-Rico buitengewoon gewaardeerd en is daar nog steeds, naast de *Stars and Stripes*, als *Borínquen*, het tweede volkslied. Gedurende de periode waarin de Curaçaose bovenlaag op cultureel gebied toonaangevend was in geheel Zuid- en Midden-Amerika (de zogenaamde Spaanse Periode tijdens het negentiende-eeuwse *fin-de-siècle*) werd er in Willemstad een Spaanstalig tijdschrift voor literatuur en muziek uitgegeven, *Notas y Letras*, waarvan de invloed over heel Zuid-Amerika reikte. In *Notas y Letras* werden partituren opgetekend van op Curaçao gecomponeerde *danzas*. Vandaar het merkwaardige misverstand dat velen op Puerto-Rico denken dat de *danza* van Curaçaose origine is, terwijl men (tot voor kort) op Curaçao meende dat zij uit Puerto-Rico stamde. Zie omtrent de culturele invloed van Curaçao gedurende de "Spaanse Periode": Rojer R.A. *Vanuit de blauwzwarte diepte*. Rotterdam, 1997.

³²Rojer R.A. *De Curaçaose Muziek*. De Gids 153;7/8:638-646, 1990

opzichte van het andere? In hoeverre moeten wij bij het uitoefenen van het medisch beroep rekening houden met raciale kenmerken?

Het concept ras berust, wetenschappelijk gezien, op onzin. Dat is klare taal, maar toch is daarmee het laatste woord nog niet gezegd. In de context van dit betoog is enige bezinning over datgene wat men onder ras verstaat, onvermijdelijk aangezien men, ook in de meest toonaangevende medische vakliteratuur, nog steeds van rassen spreekt. De term ontbeert, in de zin waarin hij doorgaans gebruikt wordt, een degelijke wetenschappelijke onderbouwing. Niettemin is hij (in een virtuele, semi-abstracte zin) medisch relevant zowel in het diagnostisch proces als bij het bepalen van de therapie. Een historische benadering werkt wellicht verduidelijkend.

Gedurende de Tweede Wereldoorlog, een oorlog die grotendeels het gevolg was van een op raciale ideologie berustende toestand van algemene verontwaardiging, was Gunnar Dahlberg directeur van het Zweedse Staatsinstituut voor Menselijke Genetica. In 1942 publiceerde hij het standaardwerk *Race, reason and rubbish*³³. In dit werk toonde hij glashelder aan (en hij stond daar niet alleen in³⁴) dat het rassenconcept van de Nazi-theoretici (en dat is eerlijk gezegd hetzelfde concept waar het huidige lekenstandpunt nog altijd op berust), al ontzenuwd was geworden op het moment dat de Augustijner pater Gregor Mendel (1822-1884) in het tuintje van zijn klooster in Oostenrijk door proeven met erwten de sindsdien beroemd geworden "erfelijkheidsleer" had ontdekt³⁵. Volgens het door Dahlberg aan de kaak gestelde "lekenstandpunt" van de nazi's werd de hereditaire samenstelling van een individu bepaald door één homogene "substantie", (de "essentia" van stoffelijke lichamen zoals Aristoteles die vóór Christus al beschreven had). Indien men een gen³⁶, zoals Dahlberg dat terecht doet, definieert als het partikel dat de drager is van een erfelijkheidskenmerk, dan zou volgens Aristoteles (en ook volgens de Nazi-ideologen) het erfelijkheid coderend apparaat van de mens niet bestaan uit 50.000 à 100.000 genen (zoals ons thans bekend is³⁷), maar uit één reusachtig gen, 0,3 á 2 meter groot, de

³³Dahlberg G. *Race, reason and rubbish*. Uit het Zweeds vertaald door Hogben L. New York, 1942

³⁴Op een in 1939 in Edinburgh gehouden congres over genetica werd het woord "ras" slechts in vijf van de 396 presentaties gebruikt. Dahlberg, ibidem.

³⁵Weliswaar werd het belang van Mendels ontdekking pas erkend door de Vries H., Correns K, en Von Tschermak E. in 1900.

³⁶De dubbelhelixstructuur van het DNA werd pas in 1953 door Watson en Crick gepostuleerd. In 1962 kregen zij voor hun moleculaire analyses van het DNA en het RNA de Nobelprijs. Sindsdien is onze kennis van de genenleer enorm toegenomen. Niettemin is Dahlbergs boek, ook indien we rekening houden met hetgeen nu bekend is, maar in 1942 nog niet ontdekt was, wetenschappelijk volledig correct.

³⁷Pronk J.C., Beemer F.A., Geraedts J.P.M., Leschot N.J.,

afmeting van een menselijk lichaam. De nazi's spraken overigens niet van genen, maar van "bloed". Net zoals koper en kwik bestaan uit atomen die structureel van elkaar verschillen (betoogt Dahlberg), hebben volgens de Nazistische leer twee verschillende rassen verschillend "bloed". Gelijk kwik met koper tot een amalgaam kan worden gesmolten, ontstaat bij menging van twee zuivere rassen een halfbloed. Men wordt een halfbloed door twee halve genen bij elkaar te voegen. Zo eenvoudig was dat. Eigenlijk geldt dit concept (behoudens bij lieden die goed op de hoogte zijn van genetische wetenschappen) nog wereldwijd.

In de voormalige Engelse kolonies (met inbegrip van de Verenigde Staten) gold men als zwart als men voor 1/16de deel "zwart bloed" en dus voor 15/16de deel "blank bloed" had. Om de achterliggende gedachte begrijpelijk te maken, zal ik (conform het bij de Engelse blanke kolonisten van weleer levende concept) blank bloed vergelijken met een kostbare chemische stof, namelijk wijn; immers, er zijn goedkope en dure wijnen (zoals er ook zwakbegaafde en hoogbegaafde blanken zijn). Het zwarte ras vergelijk ik met een minder waardevolle chemische stof, en wel de azijn; weliswaar een nuttige stof die men kan gebruiken om schoon te maken of om ermee te koken, maar niettemin een stof waarvan de waarde beduidend minder is dan die van wijn. Als men nu een mengsel heeft van 15/16de deel wijn en 1/16de deel azijn, dan is het als wijn waardeloos geworden. Hoe meer azijn men erbij doet, des te minder drinkbaar wordt het. Maar eigenlijk is de verhouding op zich niet eens zo belangrijk. Het maakt weinig uit of de azijn 1/16de dan wel 8/16de deel uitmaakt van het totaal: als wijn is de vloeistof ten enenmale verpest. Aldus valt in te zien dat iemand die voor 1/16de deel zwart was, zich niet blank mocht noemen. Hij gold als zwart: in de Engelse kolonies noemde men die verhouding (zwart:wit = 1/16:15/16) "*the touch of the tar brush*." Andersom zou men iemand voor gek verklaren indien hij zich blank noemde, terwijl hij voor 15/16de deel zwart en voor slechts 1/16de deel (door toedoen van slechts één van zijn zestien betovergrootouders) blank was. U ziet het: door a *touch of the tar brush* wordt men zwart, maar a *touch of the white brush* maakt blijkbaar niet blank, terwijl de ene situatie toch het exacte spiegelbeeld is van de andere.

Op Curaçao waren interracial verhoudingen complexer en minder eenduidig dan in de voormalige Britse kolonies. Men zou de Curaçaose situatie met meer succes kunnen vergelijken met de relaties in de voormalige Spaanse kolonies³⁸. Er is altijd veel vermenging geweest tussen Curaçaoënaars en lieden van Zuid-Amerikaanse origine. Vaak behoorden deze laatsten tot de elite; met name was dat het geval in de tijd dat Curaçao gold als een bij uitstek geliefd ballingsoord. In de negentiende eeuw gebeurde het met de regelmaat van de klok dat de ene groep patriciërs op het Latijns-Amerikaanse continent de andere groep uit het zadel wipte. Degenen die in ongenade vielen, vestigden zich bij voorkeur op Curaçao; in afwachting van de volgende staatsgreep. Zelfs Simón Bolívar, de roemruchte Bevrijder (*Libertador*) van het Noordelijke deel van het Zuid-Amerikaanse continent, die qua sociaal prestige op een hogere trap stond dan de Nederlandse gouverneurs in Willemstad, had negroïde gelaatstrekken en had voor minstens 1/16de deel negerbloed (via zijn betovergrootmoeder van moederskant³⁹). Ook hij kwalificeerde dus wel voor de *tar brush*. *A touch of the tar brush* hield dan ook op Curaçao niet zonder meer een sociale veroordeling in, zoals in de voormalige Britse kolonies. Bovendien kende Curaçao reeds vanouds het fenomeen dat door Boeli van Leeuwen aangeduid is als "blank honoris causa". U ziet het: op Curaçao is niets wat het op het eerste gezicht lijkt te zijn.

De Curaçaose bevolking is vrijwel volledig gemengd; in meer of mindere mate, in alle schakeringen tussen zwart en wit⁴⁰. Hetzelfde geldt voor de negroïde populatie in de Verenigde Staten. HLA-studies hebben aangetoond dat bij negroïde Amerikanen waarvan alle voorouders gedurende verscheidene generaties in de Verenigde Staten zijn geboren, minimaal 25% van de genen van "blanke" origine zijn⁴¹. Men kan dit aanschouwelijk maken door de

³⁸De autochtone bevolking van Zuid-Europa is niet geheel vrij van uit het zwarte deel van Afrika stammende genen. Men denke aan de Romeinse negersoldaten en negerslaven, alsook aan het wijd uitgestrekte Moorse Rijk, waarvan de soldaten op een bepaald punt in de geschiedenis de stadsmuren van Poitiers bereikten. Hun zaad vermenigvuldigde zich ijverig en de eerste negers die de Nieuwe Wereld mochten aanschouwen, stonden op de voorplecht van de schepen van Cristoffel Columbus. Zie met betrekking tot de migratie van genetisch materiaal uit Centraal-Afrika naar landen in Zuid-Europa: Chebloune et al. *Structural analysis of the 5'flanking region of the β -globin gene in African sickle cell anemia patients: further evidence of three origins of the sickle cell mutation in Africa*. Proceedings of the National Academy of Science USA 85: 4431-4435, Washington, 1988.

³⁹García Marquez G. *El General en su laberinto*. Bogotá, 1989

⁴⁰Dr. H.L. de Windt noemde zijn in het kader van de viering van Curaçao 500 te Amsterdam gehouden voordracht (14 november 1999): *De beeldvorming bij en het zelfbeeld van Antillianen. De café au lait-maatschappij; van café noir tot koffie verkeerd*.

⁴¹Khan M.A. *Long-term prognosis and outcome of ankylosing spondylitis. Does the disease burn out?* The 25th Scandinavian Congress of Rheumatology, Lillehammer, 1994

prevalenties te berekenen van sommige genproducten in:

- a) de West-Afrikaanse bevolking ter hoogte van de equator, (de regio waar zowel de Noord-Amerikaanse als de Curaçaose slaven vandaan kwamen);
- b) het als negroïd aangeduide volksdeel in de Verenigde Staten;
- c) de Kaukasische groep in de Verenigde Staten;
- d) de Afro-Caribisch ogende Curaçaose groep.

Het interessantste zou zijn om een genproduct te bestuderen dat bij de blanke groep in de Verenigde Staten haast niet voorkomt en bij de West-Afrikaanse groep frequent aanwezig is. Deze bijzonderheid blijkt van toepassing voor het Duffy-negatieve Fy(a-b-) fenotype. Het Duffy-bloedgroepgen is gelokaliseerd op de lange arm van chromosoom 1. Het product van dit gen, het Duffy-bloedgroepantigeen, functioneert als receptor voor de malariaparasiet. Door selectieve druk van malaria in West-Afrika is de expressie van het Duffy-antigeen op de erythrocyt (de rode bloedcel) verloren gegaan in dit gebied. Doordat het Duffy-bloedgroepantigeen in West-Afrika verloren is gegaan, is er bij meer dan 90% van de West-Afrikaanse populatie sprake van Duffy-negativiteit⁴². De frequentie van Duffy-negativiteit, hetgeen men dient op te schrijven als Fy(a-b-), is in de blanke populatie 0,1%. Dit is een gegeven dat in deze context grote relevantie heeft. De verklaring van de hoge frequentie van Fy(a-b-) in West-Afrika is dat dit het resultaat is van het feit dat zowel de sikkelcel-"trait" (heterozygoot voor het HbS-gen) als het Duffy-negatieve fenotype beschermend werken tegen infectie met bepaalde malariastammen die in equatoriaal West-Afrika vaak voorkomen. Recent hebben wij aangetoond dat de prevalentie van Fy(a-b-), waarvan al vaststond dat die in de negroïde populatie van de Verenigde Staten 68% is⁴³, bij negroïden op Curaçao 53,7% bedraagt⁴⁴. Dit zou er misschien op wijzen dat er in de Curaçaose negroïde populatie nog meer vermenging is opgetreden met het blanke ras dan in de Verenigde Staten. Theoretisch valt niet uit te sluiten dat de huidige prevalenties van HbS en Fy(a-b-) in de Verenigde Staten en op Curaçao, behalve door rasvermenging, ook beïnvloed zijn door het wegvallen van de malaria-factor in deze landen. Daarom wordt in onderstaande tabel ook het HLA B27-antigeen, dat epidemiologisch niet aan malaria gerelateerd is, vermeld ofschoon de frequentie van het B27-antigeen in de Curaçaosche populatie onbekend is.

Tabel

Genproduct	West-Afrika	V.S. (negroïd)	(kaukasisch)	Curaçao
------------	-------------	----------------	--------------	---------

⁴²Overbeeke M.A.M., Engelfriet C.P. *Erythrocyten-bloedgroepensystemen*. In: Bloedgroepenonderzoek: theorie en praktijk. Utrecht, 1994

⁴³Hadley T.J., Peiper S.C., *From malaria to chemokine receptor: the emerging physiologic role of the Duffy blood group antigen*. Blood 89: 3077-3091, 1997

⁴⁴Schnog J.B., Keli S.O., Pieters R.A., Rojer R.A., Duits A.J. *Impact of Duffy phenotype on the clinical severity of sickle cell disease*. Submitted, 1999

HbS	15 à 30%	7,8%	0%	5,2%
HLA B27	<1%		4%	7%
Fy(a-b-)	>90%	68%	0,1%	54%

Ondanks deze bewijzen van intensieve vermenging wordt nog steeds frequent in Amerikaanse medische vakliteratuur kortweg gesproken van "blacks" en "whites". Klinisch heeft dit belangrijke consequenties. Er is bijvoorbeeld een studie⁴⁵ waarbij zeven middelen tegen hypertensie (hoge bloeddruk) (één van deze middelen was een placebo) werden uitgetest bij blanke en zwarte mannen, die onderverdeeld werden in "oud" (>60 jaar) of "jong" (<60 jaar). Monotherapie met zogenaamde ACE-remmers⁴⁶ kwam bij jonge blanken als beste therapie uit de bus. Bij zwarte mannen belandden de ACE-remmers (afhankelijk van de leeftijd der patiënten: < of > 60 jaar) qua effectiviteit op de zesde en zevende plaats. Bij oudere zwarten deed de ACE-remmer het dus slechter dan het placebo. Mogelijk zou dit verschil (aldus luidt althans de nooit vlekkeloos bewezen communis opinio onder internisten) genivelleerd kunnen worden door toevoeging van een diureticum (plastablet). Overmatig vasthouden van water en zout speelt namelijk meestal bij zwarten een rol bij het ontstaan van hypertensie; bij blanken is dit slechts bij 60% het geval. ACE-remmers zouden met name effectief zijn indien het renine hoog is (zie noot 45), een situatie die bij blanken vaker voorkomt, aangezien vasoconstrictie (vaatvernauwing) en niet zozeer retentie van water en zout ten grondslag ligt aan de hypertensie. De medicus moet dus rekening houden met raciale factoren als hij hypertensie behandelt. Indien echter het merendeel van de Curaçaose populatie van gemengd bloed is, (en hetzelfde geldt voor het negroïde volksdeel in de Verenigde Staten), dan impliceert dit op zijn minst dat hetgeen voor een groep zwarten is aangetoond, niet hoeft te gelden voor de individuele zwarte patiënt.

Men kan zich afvragen, -indien men in medische literatuur spreekt van zwarten of blanken-, aan de hand van welke (oppervlakkige somatische) criteria dit onderscheid gemaakt wordt. Het is ook van belang tot welke groep de patiënt zichzelf rekent. Vanuit de blanke samenleving is er weinig begrip voor het feit dat de groep waartoe de allochtoon meent te behoren, het sterkst bepaald wordt

⁴⁵Materson B.J., Reda D.J., Cushman W.C. *Simple drug therapy for hypertension in men: a comparison of six antihypertensive agents with placebo*. New Engl J Med; 328:914-921, 1993

⁴⁶ACE-remmers vormen een groep van medicijnen welke het effect van angiotensine inhiberen. Angiotensine is één van de hormonen die bloedvatvernauwing veroorzaken. Zijn productie wordt gereguleerd door het renine, een in de nier gemaakt hormoon. Overmatige retentie van zout en water (hetgeen bij negroïden met hoge bloeddruk erg vaak het geval is) onderdrukt het renine, zodat het angiotensine niet verhoogd is en ACE-remmers dus geen aangrijpingspunt hebben. Bij zoutbeperking (door dieet) of zoutonttrekking (door een plastablet) verdwijnt de water- en zoutretentie zodat het renine niet langer onderdrukt is en ACE-remmers nu mogelijk wel effectief worden.

door zijn loyaliteitsgevoelens (jegens bepaalde voorouders) en in mindere mate door de somatische karakteristieken van het gezicht dat hij 's ochtends tijdens het scheren in de spiegel ontmoet. Wij herinneren ons de enorme commotie onder zwarte Amerikanen toen de golfkampioen Tiger Woods op grond van zijn affiniteit met een niet-negroïde grootmoeder weigerde om zichzelf als zwart te beschouwen. Zwart Amerika was ontzet. '*Please Tiger, please, oh please be black*', stak een zwarte *stand-up comedian* de draak met de reactie van de Amerikaanse negroïde groep op de door de golfkampioen gemaakte keuze.

Zeer gewaardeerde toehoorders,

Van deze voordracht was de conclusie het allereerste dat op papier stond. Ex-Curaçaogangers, artsen die hun co-assistentenperiode op Curaçao hadden doorlopen, maakten mij er attent op dat zij door het lopen van stages in het Sint Elisabeth Hospitaal, vaardigheden hadden ontwikkeld om in Nederland tegenover allochtone patiënten barrières te doorbreken waartegen hun collega's niet opgewassen bleken. Het gaat er niet zozeer om dat zij beter op de hoogte zijn van ziektes die vaker bij negroïden voorkomen (bijvoorbeeld sikkelcelziekte), maar dat zij geleerd hebben om cultuurvremde gedragscodes te ontcijferen, ook bij allochtonen die een niet-negroïde culturele achtergrond hebben.

Zowel bij de Nederlandse overheid als in het Nederlandse zorgveld bestaat de neiging problemen in de zorg voor allochtonen (er zijn namelijk significante verschillen in de gezondheidstoestand tussen allochtone en autochtone Nederlanders⁴⁷) te herleiden tot tekortkomingen bij allochtone zorggebruikers (onvoldoende kennis van de Nederlandse taal, geen ziekte-inzicht, het misbruik willen maken van ziekte-uitkeringen). Eigenlijk komt een dergelijk standpunt neer op *adding insult to injury*. Als men de fout bij de allochtonen legt, wordt voorlichting van allochtone groepen gepropageerd als het instrument waarmee alle problemen worden opgelost. Echter, werkelijke kwaliteitsverbetering van de zorg voor allochtonen kan alleen dan plaatsvinden als een tweesporenbeleid wordt gehanteerd; het gaat hierbij om de toerusting van zowel de zorggebruikers als de zorgaanbieders⁴⁸. De NASKHO ziet het als haar doel om pluraculturele competenties te ontwikkelen bij de Groningse studenten die op de Nederlandse Antillen stage lopen.

In deze voordracht heb ik mij er tot nu toe bewust van weerhouden om concrete voorbeelden te geven van gedragscodes die tot interculturele misverstanden kunnen leiden. Toch is er één waar gebeurde anekdote welke ik u niet wil onthouden aangezien het een opeenstapeling laat zien van coïncidenties die een schrijver van

⁴⁷Mackenbach J.P. *Migranten, migratie en volksgezondheid*. In: Haveman H.B. & Uniken Venema H.P. (red): *Migranten en gezondheidszorg*, Houten/Diegem, 1996

⁴⁸Avezaat J., Smulders R. *Huisartsenzorg: de multiculturele huisartsenpraktijk anno 1996*. In: Haveman H.B. & Uniken Venema (red): *Migranten en gezondheidszorg*. Houten/Diegem, 1996

fictieve verhalen zich onmogelijk in het hoofd zou hebben gehaald. Daardoor is het verhaal bij uitstek illustratief voor de complexiteit van cultuurgebonden codes.

In Engeland werd in 1988 een cricketwedstrijd gespeeld⁴⁹. Mike Gatting was de *captain* van het *cricket team* en de Pakistaner Shakoor Rana trad op als scheidsrechter. Rana, de scheidsrechter, kreeg op een gegeven ogenblik in de gaten dat Mike Gatting een speler van de tegenpartij opzij probeerde te duwen. Dit ontketende bij de scheidsrechter een reeks van cultuurgebonden signalen en reacties. Ten eerste keek hij Gatting recht in de ogen. Ten tweede schudde hij (met zijn naar Gatting gerichte wijsvinger) in een sagittaal, verticaal vlak en ten derde zei hij met stemverheffing: '*Hold on, that's cheating*'. Gattings reactie op de terechtwijzing was: '*You bloody cheat, keep your mouth shut*'. Tevens stak Gatting, pal voor de ogen van de scheidsrechter, ten teken van belediging twee vingers omhoog, op de alom bekende, vulgair geachte wijze. Dit had tot gevolg dat de sportvereniging van Gatting eiste dat hij de Pakistaner zijn excuses zou aanbieden. Gatting wilde dit niet mondeling doen. Dan maar schriftelijk, vond de sportvereniging en Gatting kon daar niet onderuit. Uiteindelijk stopte hij de scheidsrechter (om blijk te geven van zijn minachting) een vodje papier in handen waar alleen maar '*sorry*' op stond.

Nu volgt de analyse. Voor de Engelsman Gatting gold de in het verticale vlak schuddende vinger van de Pakistaner als een moraliserend en kleinerend gebaar. Het heen en weer bewegen van de vinger in een lichtelijk voorwaarts hellend vlak, zou daarentegen door Gatting als een vriendelijker terechtwijziging opgevat zijn geweest. Dat de scheidsrechter hem recht in de ogen keek, (door Rana bedoeld als een belediging aan het adres van Gatting), liet deze laatste volkomen koud: Engelsmannen kijken elkaar altijd recht in de ogen wanneer ze tegen elkaar praten. Anderzijds was de *two-fingers-up* reactie van Gatting in Oostelijke landen volledig onbekend. Het kwam de Pakistaner eigenlijk wel komisch voor dat Gatting, middenin een dispuut, met twee vingers de rechtopstaande, opgestoken oren van een konijn probeerde na te doen. Maar dan het '*sorry*' op het vodje papier. In Oosterse culturen is een schriftelijke verontschuldiging oneindig meer waard dan een mondelinge. En dat Gatting dit ook nog deed op een vodje papier, bewoog de Pakistaner tot tranen. Slechts iemand van het allerlaagste stratum van de maatschappij zou zich in die extreme mate vernederd hebben. De Pakistaner was dus volkomen tevreden gesteld en uiteraard werden de excuses van Gatting geaccepteerd. Zelfs met oprechte gevoelens van medelijden van de Pakistaner voor zo'n vreemde snoeshaan die ook nog had geprobeerd om een konijn na te doen.

Aan het einde van mijn rede gekomen, wil ik het College van Bestuur van de Rijksuniversiteit Groningen en het Bestuur van de Faculteit der Medische Wetenschappen danken voor het in mij gestelde vertrouwen. Hooggeleerde Huisjes, beste Henk, jou wil ik

⁴⁹Qureshi B. *Transcultural Medicine*, Dordrecht/ Boston, London, 1994

bedanken voor de fiducie die je in mij had toen je mij als Onderwijscoördinator van de NASKHO in februari 1998 de eerste co-assistenten toevertrouwde die volgens het curriculum 2000 waren opgeleid. Ik weet hoeveel tijd en creativiteit je in dat project gestoken hebt. Het is een deel van je ziel, een deel van je leven. De vriendschap tussen ons werd een feit, zodra wij met ons tweeën urenlang op het lege vliegveld van Bonaire hebben moeten zitten wachten omdat er vluchten waren afgelast. Dat is ons meer dan eens overkomen. Zoals je weet is de *Decamerone* van Giovanni Boccaccio onder soortgelijke omstandigheden tot stand gekomen. Een aantal gasten, in quarantaine bijeen in een villa nabij Florence tijdens een pestepidemie in de veertiende eeuw, vertrouwde elkaar ontboezemingen toe. Zo ontstond een serie verhalen welke uiteindelijk resulteerde in het bekende literaire werk.

Maar ook aan verscheidene anderen wil ik mijn erkentelijkheid betuigen. Het is namelijk niet altijd eenvoudig om vanuit Curaçao op dezelfde golflengte te zitten als de beleidsmakers in Groningen, terwijl het onderwijsprogramma significante ommezwaaien doormaakt. In dat verband noem ik: prof.dr. J. Beks, dr.ir. J.R. Huizenga, prof.drs. O. Hokwerda, prof. dr. H. van Rossum, prof.dr. R. van Schilfgaarde en niet in de laatste plaats prof.dr. R.P. Zwierstra, de directeur van het Onderwijsinstituut. Ik heb immer hun nooit aflatende medewerking en hun gastvrijheid op prijs gesteld wanneer ik Groningen periodiek bezoek. In deze context vul ik de lijst aan met de namen van dr. H.G. Kreeftenberg, prof.dr. R.O.B. Gans, prof.dr. N.H. Mulder, prof.dr. P.E. de Jong, zijn echtgenote prof.dr. L.T.W. de Jong-van den Berg, prof.dr. D.Post en prof.dr. W.D. Reitsma.

In Prof. dr. H.O.Nieweg, mijn leraar, promotor en persoonlijke vriend, dank ik al diegenen die mij in Groningen altijd dierbaar zijn geweest. Op een lijst van dierbare leraren hoort zeer zeker ook de naam van Prof. dr. L.W. Statius van Eps. Beste Wim, aan jou dank ik mijn elementaire wetenschappelijke vorming en hopelijk zal de onmiskenbare afdruk van je unieke stempel nog lange tijd te merken zijn aan mijn stijl van doceren.

Aan het Curaçaose front gedenk ik met gevoelens van liefde mijn echtgenote Jeanette, en de eeuwig rumoerige kinderschaar die hier vanmiddag voltallig present is. Ik weet dat het voor hen niet altijd prettig is wanneer ik mij vanwege mijn werkzaamheden in conclaaf terugtrek. Voorts vermeld ik met speciale waardering de bestuursleden van de NASKHO die mij, in voor- en tegenspoed, met voortvarendheid hun medewerking hebben verleend. Prof.dr. R.A. Römer wil ik in dit verband nadrukkelijk vermelden. Hij heeft baanbrekend werk verricht en gepubliceerd op het gebied van de Curaçaose multiculturaliteit. Beste René, nu de NASKHO dit facet, het aspect van de interculturele training, aan haar taken en doelstellingen heeft toegevoegd, heb ik reden te meer om een beroep te blijven doen op je adviezen.

De Curaçaogangers en ex-Curaçaogangers kan ik niet een voor een bedanken. Eén naam kan ik echter niet onvermeld laten: Dr. A.J. Duits. Beste Ashley, de samenwerking tussen ons heeft spreekwoordelijke dimensies gekregen. Iedereen is er jaloers op, want wij vullen elkaar uitstekend aan. Ik pleeg geen stap te

verzetten zonder jou te consulteren, want vaak ben jij degene die direct de vinger weet te leggen op de zwakke schakel in een redenering.

Hooggewaardeerde aanwezigen, ik dank u voor uw aandacht.
Ik heb gezegd.